

De Sluipweg en de geschiedenis van de dood Mark Jarzombek

Vertaald door Vincent W.J. van Gerven Oei

Voor het begin van de negentiende eeuw werden in Europa mensen op kerkhoven begraven als ze zich dat konden veroorloven, zo niet dan kwamen ze in armengraven of knekelhuizen terecht. Napoleon veranderde de regels in een poging het idealisme van het keizerrijk te verheerlijken en steun onder het leger te vergaren. Zijn Keizerlijk Besluit omtrent begrafenissen van 1804 vereiste dat iedere persoon apart begraven zou worden. Een grafkist werd verplicht, en iedereen had het recht een grafsteen te plaatsen op het graf van een familielid of geliefde. Wanneer een soldaat vocht voor de natie, zou de staat voor de begrafenis en voor een gratis plek op de begraafplaats zorgen. De dood werd wezenlijk gedemocratiseerd en gesecculariseerd; ook werd hij veredeld. Soldaten werden beschouwd als helden, en hun lijkkasten werden bekleed met de nationale vlag. Père Lachaise, een park-necropolis in de heuvelachtige buitenwijken van Parijs dat in het jaar van Napoleons besluit werd ontworpen, werd het prototype voor het nieuwe begraafplaatsmodel. De begraafplaats werd voorgesteld als de Elyische Velden, de mythologische rustplaats voor helden en rechtschapenen. Bomen, die ooit van begraafplaatsen werden geweerd omdat men dacht dat ze slecht waren voor de luchtcirculatie, werden nu geplant om 'een sombere en religieuze sluier' over de grafvelden te leggen.¹ Grafstenen werden niet langer gedecoreerd met een doodshoofd en beenderen ten teken van de onontkoombare en wellicht niet al te prettige dag des oordeels, zoals daarvoor eeuwenlang gebruikelijk was, maar versierd met glimlachende engeltjes. Rond 1825 werden er al gidsen gepubliceerd met routebeschrijvingen langs de architectonische hoogtepunten op de begraafplaats en tombes van illustere personen.² Op zondagmiddagen spreidden families een kleed uit voor een picknick. De volgende regels, opgetekend van een terrasmuur van de begraafplaats in 1813, geven dit sentiment weer.

Op deze vreedzame plek, tussen bomen en bloemen,
Komen smarten en klachten hun tranen plengen:
Welwillende lommer is hier hun deel:
Voor hen verbergt de dood zijn afgrijselijke zeis.
Zijn onderdanen verspreidend over een grootse tuin:
Want der doden thuis werd een nieuw Paradijs.

[At this peaceful site, amid trees and flowers,
Sorrows and laments come to cry their tears:
Here they can find a sympathetic shade:
Death hides from their eyes its hideous scythe.
As it spreads its subjects throughout a vast garden:
For the home of the dead has become a new Eden.]³

Maar het was een Faustiaans pact. Graven werden voor slechts vijf jaar in stand gehouden, tenzij het kavel werd gekocht door de verwanten van de overledene. Met andere woorden, het lichaam dat zijn reis naar het hiernamaals was begonnen als deel van de publieke ruimte werd teruggestuurd naar privé-bezit. En erger nog, als geen van de familieleden kwam opdagen om het lijk op te eisen, dan werd het samen met zijn graf zonder verdere plichtplegingen verwijderd. Als bij klokslag veranderde het lijk van een prachtig metafysisch statement, dat de grandeur van burgerlijke participatie opriep, in een stoffige last. Dit alles betekende dat er twee sterfmomenten waren; de eerste gaf garantie op een mix van publieke erkenning en hemelse verrukking; de tweede - vijf jaar later - beloofde, of minstens dreigde met, totale vergetelheid. Eeuwige waardigheid, zo bleek, was van korte duur.

Eerst op Père Lachaise, en later op andere plaatsten in Europa, kreeg deze dubbele - eigenlijk bizarre - natuur van de moderne dood langzaam vorm, met thans zijn voornaamste erfenis in Duitsland, Frankrijk, Zweden en Holland. In Duitsland worden graven normaliter verhuurd voor twintig, soms dertig jaar, met de mogelijkheid tot verlenging. In Nederland worden de doden meestal voor tien jaar begraven, waarna de familie het graf het huurcontract dient te verlengen indien zij het wenst te behouden. Voor beide landen geldt dat wanneer deze periode verloopt en er geen huur wordt opgebracht, het stoffelijk overschot met een graafmachine wordt verwijderd, waarna het proces met een nieuw lijk van voren af aan begint.

Hans van Houwelingens *Sluipweg* - een pad gemaakt van grafstenen, plat op de grond aangelegd - vormt een scherpe kritiek op dit cultuurfenomeen. De volledige titel van het werk is *Sluipweg*, waarlangs de dood heeft weten te ontsnappen, en ik zal proberen de betekenis van deze raadselachtige zin te ontrafelen en te laten zien dat we de *Sluipweg* moeten opvatten als een puzzel bestaand uit een uitwisseling tussen oude en nieuwe epistemologische regimes. Wat het werk representeert kan het best worden samengevat als een post-metafysische herdenkingspraktijk die vraagtekens zet bij de onophoudelijke neiging om de dood in het zogenaamde landschapspark van de begraafplaats weg te stoppen.

Aan de oppervlakte lijkt het project erg een herhaling van de Elyische begraafplaatsen uit het verleden te zijn, vanwege zijn locatie op de geschutwal rond een fort, dertien kilometer ten westen van Amsterdam, dat behoort tot de Stelling van Amsterdam. Hier zijn echter geen lijken te vinden. Die waren reeds verdwenen op de openbare begraafplaatsen. De meeste grafstenen waaruit het pad bestaat waren donaties van personen die de stenen terug hadden gekregen na het ruimen van de graven van hun familieleden. Dit hergebruik werd mogelijk wegens een onlangs in Nederland aangenomen wet die stelt dat grafstenen eigendom zijn van degenen die ze hebben laten maken, wat inhoudt dat familieleden met de grafstenen mogen doen en laten wat ze willen.⁴ In wezen redt Van Houwelingens project deze stenen door ze terug te brengen naar het publieke domein. Het lijk mag dan geen laatste rustplaats gevonden hebben, maar zijn grafsteen wel, plat op de grond als een semiotische referentie naar het afwezige lichaam. Door ze plat op de grond te leggen ontnam Van Houwelingen de stenen hun taak als graftekens. Dus ook al lijkt de locatie op een park, en van oorsprong militair terrein, de heropvoering van de dood wordt niet geassocieerd met droefheid en persoonlijke smart. Tranen worden er niet geplengd.

Daarom is Van Houwelingens project veel meer dan een simpele reddingsoperatie. De typische kenmerken van de locatie spelen een cruciale rol in het ontwerp. De Stelling, die zich 135 km rond de stad uitstrekt en uit een serie dijken, kanalen en forten bestaat, in 1815 geïnitieerd werd door Koning Willem I om Holland tegen een invasie te beschermen, werd in 1996 opgenomen in de Unesco Werelderfgoedlijst. De Stelling bleek wat de Unesco noemt 'bijzondere universele waarde'⁵ te bezitten, wat betekent dat zij, naar de officiële definitie van die term, 'van een culturele en/of natuurlijke betekenis is van zo'n uitzonderlijke aard dat die nationale grenzen overstijgt en van algemeen belang is voor huidige en toekomstige generaties van de gehele mensheid.'⁶

De achterliggende reden voor dit besluit schuilt in de vernietiging van kathedralen, paleizen en monumenten tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarvan de schok die dat veroorzaakte een beweging voortbracht die in het begin van de jaren vijftig leidde tot de Werelderfgoedconventie waarin de basis werd gelegd voor het idee van 'bijzondere universele waarde'. Een voor een werden monumenten toegevoegd aan wat tegenwoordig de Werelderfgoedlijst heet. Momenteel staan er meer dan negenhonderd monumenten op de lijst, monumenten onder een beschermende glazen stolp die door alle leden van de Verenigde Naties dient te worden gerespecteerd. In een wereld van gefragmenteerde politieke, nationale, en religieuze identiteiten vertegenwoordigen deze locaties, in ieder geval in theorie, de enige plaatsen waar het universele ideaal van 'de mensheid' - als zodanig - nog steeds kan worden gevierd. Werelderfgoedlocaties vormen eilanden van onvergankelijkheid, zowel in fysieke als juridische zin.

Het plaatsen van de Sluipweg binnen deze politieke, tijdelijke context is de eerste stap op weg naar begrip van de innerlijke logica van het project van Van Houwelingen. De stellige tijdelijkheid van de moderne dood - bepaald door een van staatswege opgelegde beperking - lijkt hier te worden gecorrigeerd. Wat de moderne begraafplaats beloofde maar niet kon waarmaken, namelijk eeuwige rust, daarin wordt uiteindelijk toch voorzien. Het is een complexe vorm van eeuwige rust, omdat de dood binnen het bereik van het concept 'menschheid' is geplaatst dat net zo abstract, plaatseloos en leeg als zogenaamd permanent is.

Opnieuw was er sprake van een 'voor wat hoort wat'. Om omarmd te kunnen worden door Unesco's alternatieve metafysica, worden de grafstenen ontdaan van hun status als gedenkteken. Ze zijn niet langer 'monumenten', maar vervreemde herinneringen van een onstoffelijke werkelijkheid. Dat men geacht wordt over de stenen te lopen versterkt die conditie, en inderdaad, dat hoe meer mensen er over het pad lopen des te meer de in de stenen gegraveerde namen door de slijtage worden uitgewist, tot alleen de meest spookachtige sporen overblijven. De finale staat wordt bereikt wanneer het fysieke residu van de herinnering volledig is gedematerialiseerd. Het langzame uitwissen van herinnering staat in contrast met het brute moment waarop de stenen eerder als overgewicht werden weggegooid.

De ironie zit in het feit dat tegen de tijd dat de vestingwerken voltooid werden, ze al achterhaald waren en feitelijk nooit in militair gebruik zijn geweest. Dit was over het hoofd gezien door het Unesco-comité, dat de verdedigingslinie bejubelde als een voorbeeld van het 'Nederlandse genie' voor waterbouwkunde.

De locatie is van bijzonder universeel belang omdat het een uitzonderlijk voorbeeld is van een uitgebreid integraal verdedigingssysteem uit de moderne geschiedenis, dat, sinds het in de late negentiende eeuw werd gebouwd, intact en goed geconserveerd de tand des tijds heeft doorstaan. Het is ook bijzonder door unieke wijze waarop het Nederlands waterbouwkundig vernuft in de verdedigingswerken van de nationale hoofdstad is geïntegreerd.⁷

Het zou preciezer zijn te beweren dat de Stelling van Amsterdam bewaard moet blijven als een klucht ter herdenking van nationalistische pretenties. Er is op deze plek nooit sprake geweest van echte dood, alleen van een soort door de natie gesteund doodsverlangen. In die context, terwijl de boodschappen op de grafstenen langzaam afslijten, wordt de Stelling van Amsterdam de plaats bij uitstek om na te denken over het thema uitwissing in de moderne wereld van na de Verlichting en de Tweede Wereldoorlog. Wat op het eerste gezicht een simulatie van de dood lijkt, blijkt juist de afwezigheid van de dood - dodeloosheid - voort te brengen.

Voor de bezoeker van de Sluipweg dus is er dus geen conventionele herdenking gemaakt. Als het moderne idee van de dood is geconstrueerd rond het gedenkteken dat geplaatst wordt binnen het domein van menselijke geschiedenis, en als het postmoderne idee van de dood geconstrueerd is rond het principe van verlies binnen het domein van de menselijke emoties, dan hebben we hier een constructie die beide ideeën tenietdoet. Het is een project dat ons bewustmaakt van de complexe processen van doodsovergang in zowel de moderne als de postmoderne wereld. De dood wordt in ere hersteld én ontdaan van zijn inhoud; hij wordt teruggegeven aan het tijdelijke heden én toegestaan naar een bovenaardse toekomst te verwijzen. Hij wordt gedematerialiseerd in een filosofische abstractie én gematerialiseerd in de vorm van door voorbijgangers gepolijst steen.

Er zit nog een andere draai aan de moeilijk grijpbare logica van de Sluipweg. Omdat dit geen Nederlandse grond betreft, maar quasi-gedemilitariseerd internationaal grondgebied dat door de Verenigde Naties geconserveerd wordt in naam van de 'menschheid', is het onmogelijk dat de grafstenen Nederlandse burgers vertegenwoordigen. Maar wat voor mensen worden er dan door vertegenwoordigd, althans voor de periode dat de namen nog leesbaar zijn? Het woord 'burger' [civilian] kwam in zwang tijdens de Engelse koloniale periode, in het midden van de negentiende eeuw, als aanduiding van het in Engeland geboren administratieve personeel, over het algemeen 'burgerambtenaar' [civil servant] genoemd, en hun families die vaak permanent in India woonachtig waren. Niettemin was het een relatief zeldzaam woord tot aan de tweede helft van de twintigste

eeuw. De hedendaagse definitie van het woord werd vastgelegd tijdens in de Vierde Conventie van Genève (1949-50) in de nasleep van, zo moge duidelijk zijn, de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. De impliciete stelling van de conventie was dat de militaire en civiele wereld zich op twee verschillende werkelijkheidsniveaus bevonden. Het leger verstoort het weefsel van de geschiedenis, terwijl de burger de continuïteit van de samenleving belichaamt en als zodanig zoveel mogelijk beschermd dient te worden in tijden van oorlog. 'Burgers' werden gezien als het fundamentele bestanddeel van de maatschappij, die in een soort natuurlijke staat van vredelievendheid leven. Wanneer de vijandigheden eenmaal waren gestaakt, waren de burgers dus essentieel voor een terugkeer naar een normale gang van zaken.

Het naoorlogse concept van een 'burger' [civilian] verdrong het traditionele concept van de 'staatsburger' [citizen] dat was ontstaan na het Napoleontische tijdperk, toen, gelijktijdig met de opkomende natiestaat, de rechten en plichten van het staatsburgerschap vereisten dat een onderdaan van die staat aan een mogelijke oorlog deel zou nemen. Terwijl een staatsburger per definitie een soldaat was, in geest of in daad, werd een naoorlogse burger gezien als een niet-strijder levend binnen de natiestaat maar buiten het bereik van haar ideologische claims. Terwijl de staatsburgers in de negentiende-eeuwse opvatting van de natiestaat bij alle staatsactiviteit betrokken werden, is de hedendaagse natiestaat, in de zienswijze van de VN, opgesplitst in een militaire en een non-militaire bevolking. Daarbij komt dat, terwijl de staatsburger alleen wordt beschermd door zijn of haar overheid, de burger, althans in conceptuele zin, de bescherming geniet van het internationale recht.

Maar terwijl de dood van een burger per definitie wordt bestempeld als een tragedie, wordt hier bij de Sluipweg een alternatief geboden, in de zin dat hoewel de dood wordt 'verburgerlijkt', hij geen deel is van een specifieke tragedie. Het blijft niettemin onaangenaam, omdat het déze dood is die wordt bevrijd van de conceptuele tirannie van het staatsburgerschap.

Er bestaat een duidelijke historische parallel tussen de naoorlogse creatie van 'de burger' met zijn bescherming door het internationale recht en de naoorlogse creatie van de Werelderfgoedlijst en de bescherming van monumenten waarvan de waarde de nationale grenzen overschrijdt. Op Unesco perceel 759, de officiële benaming van de Stelling van Amsterdam, snijden deze twee vectoren elkaar. Net zoals dat de mensen die herdacht worden op de stenen in de Sluipweg worden vereeuwigd en 'beschermd' binnen de conceptuele enclave van een monument dat de algehele mensheid representeert, zo zijn zij niet langer Nederlandse staatsburgers, maar burgers bevrijd van de universele plicht als dode een nationaal staatsburger te zijn. Door de stenen op hun rug te keren, laat de kunstenaar de steen niet alleen van privaat naar publiek en van metafysisch naar tijdelijk terugkeren, maar verlegt hij ook de politieke grond waarop de stenen rusten, van nationaal naar universeel. Het is duidelijk dat in dit veelzijdige construeren - misschien moeten we zeggen deconstrueren - van het concept van de dood zowel in persoonlijk als historisch opzicht schrijnend is.

Hoewel de instituten kerk en staat tot op de dag van vandaag nog steeds hun monumenten nodig hebben als bewijs van hun van oudsher verkondigde relatie met de metafysica, is het duidelijk dat de Sluipweg anders is. Dit is noch een gedenkteken dat voor de zoveelste keer de dood verheft naar het niveau van culturele herinnering, noch een tegen-monument dat zich richt op de duisterdere kanten van de dood in de moderne wereld. In plaats daarvan is het een zeldzaam voorbeeld van een post-metafysische herdenkingspraktijk, omdat het niet de gebruikelijke tweedeling van held en slachtoffer opzoekt. In plaats daarvan, terwijl de namen wegslijten, geven de stenen de geest. Stof zijt gij en tot steen zult gij wederkeren. Hun plek als semiotische stand-ins voor het universele is dus van tijdelijke aard. Herinneringen ontdaan van hun lichaam en van hun plaats zijn te lang en leste 'verdwenen', en daarmee zet de Sluipweg de onvermijdbare metafysica van de dood vast achter een hekwerk van aanhalingstekens. Want wat is de 'universaliteit' van de dood wanneer lichaam en herinnering zijn gescheiden, ieder op eigen wijze langs verschillende historische vectoren? De Sluipweg beantwoordt deze vraag niet, maar dwingt ons evenwel na te denken over de wijzen waarin de dood wordt geproduceerd en geïnterpreteerd. Sluipweg vormt dus een pad waarlangs de dood inderdaad in staat is uiteindelijk te ontsnappen.

1. Richard Etlin, *The Architecture of Death: the Transformation of the Cemetery in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge: MIT Press, 1984) 300.
2. Margaret Fields Denton, 'Death in French Arcady: Nicolas Poussin's The Arcadian Shepherds and Burial Reform in France c. 1800', in: *Eighteenth-Century Studies* 36/2 (Winter 2003)195-216.
3. Etlin, *The Architecture of Death: the Transformation of the Cemetery in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge: MIT Press, 1984) 303.
4. Reuters, 'Do what you like with your tombstone: Dutch government says', January 31, 2011, <http://in.reuters.com/article/2011/01/31/us-dutch-tombstones-idINTRE70U5XN20110131> (accessed: June 30, 2011).
5. UNESCO World Heritage Convention, art. 11.2, <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (accessed: June 30, 2011).
6. UNESCO, 'Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention', 14 (§49), <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf> (accessed: June 30, 2011).
7. 'Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage World Heritage Committee; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Report WHC-96/CONF.201/CLD.1.' Twentieth session, Merida, Mexico, March 10, 1997, 71-2, <http://whc.unesco.org/archive/1996/whc-96-conf201-21e.pdf> (accessed June 30, 2011).